

K DVOM VÝZNAMOM POJMU ZODPOVEDNOSŤ

DAGMAR SMREKOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

SMREKOVÁ, D.: Two Meanings of the Concept of Responsibility
FILOZOFIA 55, 2000, No 8, p. 620

The main argument of the paper is, that there are two meanings of the concept of responsibility. On one hand there is the meaning bringing the responsibility together with the idea of imputable actions and on the other hand the concept of responsibility defined through the quality of warranty. The responsibility is thus seen as related to the human behaviour as well as to the kindred and mutual dependence, which are constitutive of human relationships. The author's view is, that to shed light on these different meanings makes the proper understanding of what it means to be responsible possible.

Zodpovednosť je v bežnom jazyku a komunikácii dnes jedným z najfrekvencovanejších termínov. Tlak na zodpovednosť vo všetkých sférach života - tak individuálnu, ako aj kolektívnu - v súčasnosti akoby nemal hraníc. Z hľadiska filozoficko-etickej reflexie je však situácia odlišná. V etike a v morálnej filozofii zodpovednosť nepatrí k tradične rozpracúvaným pojmom (azda okrem Nietzscheho *Genealógie morálky* a čiastočne reprezentantov utilitarizmu sa mu v minulosti dôsledne venovala len právnická literatúra). Situácia sa mení v 20. storočí, ale aj tu pri pátraní po klasických teoretických zdrojoch explicitne tematizujúcich zodpovednosť ako filozoficko-etický problém sa pred nami vynorí prekvapujúco krátky zoznam autorov: pozornosť pútajú predovšetkým Weber, Lévinas, Sartre.

Overtúrou k znovuoživeniu a rozvinutiu diskusii o probléme etickej zodpovednosti v posledných desaťročiach je práca H. Jonasa *Princíp zodpovednosti* z r. 1979. Autor v nej reaguje na fakt, že vývoj napájaný z technologického zdroja otvára možnosť "hrať vabank" v záležitostiach ľudstva, pričom v stávke nie je len fyzické prežitie človeka, ale aj zachovanie integrity jeho podstaty, teda obrazu človeka, aký má byť. S tým súvisí jeho úsilie reformulovať pojem zodpovednosti definovaním novej povinnosti voči bytiu spolu s originálnym vymedzením jej priestorových a časových súradníc.

Otázka definovania špecifika zodpovednosti v jej morálnom význame ostáva napriek tomu otvorená. Autori, ktorých zásluhou sa problém zodpovednosti vrátil do centra etickej reflexie, vnímajú zodpovednosť ako formu sociálneho vzťahu, presnejšie sociálnej regulácie, založenú na vedomí istého záväzku. V tejto súvislosti upozorňujú, že adjektívum *zodpovedný* nesie so sebou rozličné významové komponenty: subjekt je zodpovedný za svoje činy, ale je zodpovedný aj za druhých, a to nielen do tej miery, do akej sú zverení do jeho starostlivosti, ale aj nad jej rámec.

Pravda, vzápätí sa vnucujú otázky, čím sa táto zodpovednosť legitimizuje, na akom základe odvodzujeme jej záväznosť, čo je jej predmetom, kto je jej subjektom, za čo a pred kým sa má človek zodpovedať, aká má byť povaha sankcií, aby boli morálne ospravedlniteľné, a pod. Problém zodpovednosti tak implikuje požiadavku pojmovej

reformulácie, a to nielen v dôsledku konštatovania krízy zodpovednosti, ale aj v súvislosti s potrebou znovuvyjasnenia jej zmyslu tak v rovine právnej, ako aj v rovine filozoficko-etickej.

V tomto kontexte H. Jonasovi (popri konfrontácii s diskurzívnou etikou K. O. Ape-la a J. Habermasa) okrem iných vážne konkuruje iniciatíva, ktorá sa zrodila na pôde francúzskej filozofie (autori P. Ricoeur, J. Derrida, E. Balibar, O. Mongin, F. Ewald, J. Ladrière a i.) a ktorú predznamenal P. Ricoeur otázkou: "Kam až v priestore a čase siaha zodpovednosť za naše činy?"¹

Práve táto iniciatíva, spolu s podnetmi vychádzajúcimi z klasických etických koncepcií (Lévinas, Sartre) nás inšpirovala k úvahe o dvoch významoch pojmu zodpovednosť. Na jednej strane si všimame význam spájajúci zodpovednosť s ideou pripísateľnosti činov a na druhej strane sa sústreďujeme na pojem zodpovednosti definovaný prostredníctvom vzťahu garancie, ručenia. Zodpovednosť tak chápeme jednak vo väzbe na správanie človeka a jednak v súvislosti s fenoménom podstatne charakterizujúcim medziľudské vzťahy, a to so spriaznenosťou a vzájomnou závislosťou ľudí. Ozrejmienie tejto významovej diferencie obsiahnutej v pojme zodpovednosť otvára (podľa našej mienky) cestu k pochopeniu toho, čo znamená byť morálne zodpovedný.²

* * *

I. Zodpovednosť a autonómia. Pojem zodpovednosti je pôvodne zviazaný s ideou autonómie (nezávislosti, sebadeterminácie) subjektu. Autonómia subjektu (v jej morálnom, ale aj politickom rozmere) vyrastá na báze procesu emancipácie človeka, jeho vymaňovania sa spod vonkajších závislostí (božie prikázania, kozmické sily a pod.) a jej zmyslom je sebaurčenie človeka ako toho, kto sa podriaďuje len vlastnej vôli, kto je sám sebe zvrchovaným pánom i konečným arbitrom.

Práve schopnosť autonómie je vlastným vyjadrením slobody, je spôsobom bytia človeka ako slobodnej bytosti. Prvýkrát túto ideu explicitne vyjadril Rousseau definovaním mravnej slobody ako "poslušnosti zákonu, ktorý sme si sami uložili" ([5], 232). Túto tradíciu uvažovania posilnil Kant, podľa ktorého rozumná bytosť je "slobodná vo vzťahu ku všetkým prírodným zákonom, poslúchajúc len tie zákony, ktoré si sama dáva a podľa ktorých môžu jej maximy patriť k všeobecnému zákonodarstvu (ktorému sa sama zároveň podriaďuje)" ([5], 85). Dodajme, že v Kantovej morálnej filozofii idea

¹ Na pôde našej filozofie sa problému zodpovednosti ako etickej kategórii sústredenejšie venuje T. Machalová a V. Gluchman. V rovine aplikovaných etík tento pojem rozpracúvajú Z. Palo-vičová, A. Remišová a autorka tejto state.

² Uvedená významová diferencia sa črtá už v etymológii slova zodpovedať. Lat. termín *respondeo*, *respondere* značí odpovedať komu na čo, resp. sľúbiť. Aj autori venujúci sa problematike zodpovednosti reagujú na tento dvojaký aspekt pojmu zodpovednosť. T. Machalová na základe etymológie slova zodpovednosť upresňuje, "že sa tu zvyrazňuje schopnosť človeka konať. 'odpovedať' správne a pravdivo. (Ten, kto nedáva správne odpovede, sa vlastne vyhýba zodpovednosti.)" ([2], 101). Francúzsky autor F. Ewald zasa poukazuje na súvislosť latinského termínu *respondeo* s termínom *spondeo* (*spondere*), čo znamená sľúbiť, zaviazat' sa čím, zaručiť sa za koho. Odtiaľ pochádza *sponsor*, t.j. ručiteľ, teda ten, kto sľúbi, resp. kto sa zaručí ([3], 18). Pravda, ak vzťah garancie chápeme aj ako istú formu odpovede, pridáme k záveru, že uvedené významy nemusia predstavovať diametrálne rozdielne póly jedného a toho istého pojmu.

autonómie súvisí s problémom sebaurčenia vôle, t.j. s problémom, ktorý aj podľa znalcov Kanta pôsobiacich v našom filozofickom prostredí tvorí jadro Kantovej praktickej filozofie.³

Kant hovorí: "Autonómia vôle je povaha vôle, vďaka ktorej je vôľa sama sebe zákonom (nezávisle od každej povahy predmetov chcenia)." ([5], 92) V princípe autonómie vôle je obsiahnutý imperatív voliť tak, aby sa (subjektívne) maximy mohli zároveň stať všeobecným zákonom, teda aby mohli mať univerzálnu (t.j. na všetky rozumné bytosti sa vzťahujúcu) platnosť.

V autonómii vôle sa teda odráža fakt, ktorý je pre založenie morálky rozhodujúci: a sice, že morálny zákon neprichádza k individuu zvonku, neudeluje mu ho nejaká cudzia inštancia, ale jeho vlastný rozum. Inými slovami, stať sa morálnym subjektom je odtiaľto vlastnou záležitosťou individua. Záväznosť maxím vyplýva z faktu, že sú produktom autonómnej vôle, ktorá sa im zároveň podriadiť; pritom individuum prostredníctvom nich participuje na všeobecnom zákonodarstve. Len takto definovaná autonómia vôle je relevantná pre stanovenie toho, čo je z morálneho hľadiska žiaduce, resp. nežiaduce: "*Dovolené* je to konanie, ktoré môže spoluexistovať s autonómiou vôle; to, ktoré s ňou nie je v súlade, je *nedovolené*." ([5], 91)

Od princípu autonómie vôle sa odvíja nielen moment záväznosti - teda schopnosť individua prinútiť sa dodržiavať tie pravidlá, ktoré si dobrovoľne určilo -, ale aj možnosť uchopiť sám seba ako bytosť, ktorá (keďže je subjektom, ktorý sám seba vytvára) je zodpovedná za svoje činy. Totiž len vedomie, že mám možnosť konať inak, ako mi velí moja "dobrá vôľa", že mám možnosť neuposlúchnuť maximy, ktorých som autorom a o ktorých som presvedčený(á), že by sa mohli stať univerzálnym zákonom, robí zo mňa zodpovedný subjekt. Morálny záväzok prestáva platiť, ak je rozhodovacia autonómia subjektu ohrozená alebo narušená.

Za teoretický bod obratu etickej reflexie tém zodpovednosti sa zvykne považovať prednáška Maxa Webera *Politika ako povolanie* z r. 1919, ktorá v kondenzovanej podobe vyjadruje jeho základné myšlienky o "politike ako autonómnom druhu ľudského konania" ([7], 5).

Weber, uvažujúc o zmysle etiky v politike, poukázal na dva momenty: v prvom rade na to, že pre rozdielne situácie, vzťahy a činy nemožno vymedziť "obsahovo rovnaké príkazy nejakej univerzálnej etiky" ([8], 64); a zároveň na to, že morálka pravidiel je vo vzťahu k dôsledkom ľudského konania bezmocná. Od tejto platformy sa odvíja jeho známa dištinkcia medzi etikou presvedčenia na jednej strane a etikou zodpovednosti na strane druhej, v zmysle ktorej sa človek nemôže zbaviť zodpovednosti za následky svojho konania tým, že ich prenesie na iných ľudí, pokiaľ tieto následky mohol predvídať ([8], 67).⁴

³ Opierame sa tu o stanovisko V. Hálu ([6], 27) a M. Muránskeho.

⁴ Pravda, toto Weberovo stanovisko akoby bolo len ťažko zmieriteľné s jeho analýzami v práci *Protestantská etika a duch kapitalizmu*, v ktorých prisudzoval dôležitosť *normatívnej* dimenzii konania. Normativitu tu artikuloval v podobe idey *záväznosti*, resp. povinnosti, ktorá má byť podľa neho súčasťou obsahu akejkoľvek činnosti v povolani. F. Novosád vysvetľuje Weberov akcent na normatívnu dimenziu konania na pozadí jeho koncepcie legitimacy, v ktorej sa prelína kantovský motív normativity s nietzscheovským motívom zmysluplnosti konania. Legiti-

Podľa Webera zodpovedný je ten, kto dokáže prevziať na seba bremeno za predvídateľné následky svojho konania ([8], 67). Zodpovednosť v etickom zmysle teda v intenciách jeho záverov implikuje schopnosť predvídať to, čo sa môže prihodiť, a brať to do úvahy, kalkulovať s tým vo svojom správaní. Zvažovanie a predvídanie sa pritom týka subjektu, ktorý si je vo svojej zvrchovanosti a autonómnosti vedomý toho, že má ručiť za (predvídateľné) následky svojich činov.

Weberovej definícii morálnej zodpovednosti obmedzujúcej sa na uznanie *predvídateľných dôsledkov* činov niektorí interpretátori vytýkajú, že v tomto význame pojmu zodpovednosť sa odzrkadľuje skôr vonkajšie, právne hľadisko posudzovania činov než vlastné etické hľadisko. Argumentuje sa tým, že morálna zodpovednosť je spojená s rozhodovaním vo sfére, kde pravidlá konania nie sú stanovené a priori, a preto tu neexistuje ani zreteľná línia medzi tým, čo možno predvídať, a čo nie. Morálna voľba tak v sebe nesie aspekt neistoty a rizika zároveň, čo sa podľa názoru Weberových oponentov v jeho definícii nezohľadňuje.⁵

Postulát voľby v situácii neistoty - naproti tomu - stojí v centre Sartrovej etickej vízie, ktorá reprezentuje jednu z najradikálnejších podôb tematizácie problému zodpovednosti v kontexte s ideou autonómie.⁶ Najvýstižnejším vyjadrením tejto idey je existencialistický princíp, podľa ktorého "človek nie je ničím iným, než tým, čím sa urobí" ([11], 22), pričom zodpovednosť sa vyvodzuje z faktu, že "o tom, čo cítíme, čo prežívame alebo čím sme, nerozhodlo nič cudzie" ([12], 612).

Argumentačnou bázou tohto existencialistického princípu je antideterminizmus, stelesnený v dvoch navzájom neoddeliteľných tézach. Prvá hovorí o tom, že vedomie (ktoré Sartre nechápe v zmysle poznania, ale identifikuje ho ako existenciu) nie je sebou, ale je "prítomnosťou pri sebe". V tejto téze je vyjadrená myšlienka, že vedomie - v protiklade ku kompaktnosti bytia vecí - nie je so sebou identické, naopak, implikuje možnosť nekoincidovať (nezhodovať sa) so sebou, existovať v odstupe od seba, byť tým, čím je.

Druhá, známejšia téza "Existencia predchádza podstatu" - ktorú podľa I. Buraja mnohí považujú za jadro celej existencialistickej filozofie ([13], 534) - hovorí o tom, že

---

mita tu znamená: "stanovenie normy a vedomie, že zmysel konania je určený stupňom súladu s normou" ([9], 109).

⁵Weberov postoj možno vysvetliť tým, že jeho etická vízia sa rodila v čase, keď sa etika "z dôvodu nemožnosti dlhodobějších kalkulácií" - ako to vyjadril H. Jonas - málo starala o vzdialenejšie a neočakávané dôsledky. Napokon, podľa Jonasa to naďalej platí pre oblasť privátneho konania, kde "neuvažovať o neznámom je východiskovou podmienkou čínorodej cnosti" ([1], 67). Na druhej strane etická reflexia dnes už nemôže odhliadať od faktu, že dôsledky činnosti človeka na sociálne a prírodné prostredie (navzdory zamýšľaným efektom) nie sú vždy pozitívne; v tomto zmysle je etika nútená revidovať tradičné hľadiská, nanovo premyslieť svoje princípy a dať klasickým pojmom nový obsah. (Obdobne na fenomén nezamýšľaných dôsledkov reagujú aj ďalšie sféry sociálneho poznania, napr. sociológia, kde - ako upozorňuje T. Sedová - funkcionálna analýza latentných, nezamýšľaných, nepredvídaných dôsledkov konania "umožnila revidovať stereotypy zdravého rozumu a aj identifikovať podvedomú motiváciu aktérov sociálnej aktivity" ([10], 156)).

⁶Detailnejšiu analýzu tohto problému pozri in: Smreková, D.: *Zbohom Sartrovi?* Bratislava, IRIS 1996, kapitola *Ontológia slobody*.

niet vopred danej ľudskej prirodzenosti, v ktorej by bol skondenzovaný pojem človek a ktorá by každého jedinca nejakým spôsobom a priori vymedzovala. Zodpovednosť je takto u Sartra zviazaná s faktom suverenity slobody a jej zmyslom je reštituovať ideu autorstva.

Zodpovednosť v tomto zmysle sa chápe:

- po prvé, ako logický dôsledok faktu, že individuum ako autonómna bytosť je autentickým pôvodcom, nespochybniteľným autorom určitej udalosti alebo veci, prinajmenšom tým, že vždy je nútený zaujať k nej nejaký postoj. Situácia, s ktorou je jedinec konfrontovaný, nikdy nie je definitívne určená, jedinec má vždy možnosť prijať ju, zahrnúť ju do svojho projektu alebo ju odmietnuť;

- a po druhé, ako výraz toho, že človek ako existencia bez podstaty je pri svojom rozhodovaní zbavený možnosti odvolávať sa na nejakú aporiórnú normu či inštanciu (napr. na boha, na ľudskú prirodzenosť či na osud), ktorá by predurčovala jeho život a ktorá by mu poskytovala argumenty na ospravedlnenie vlastných činov.

Zmyslom tejto sartrvskej požiadavky - v kontrapunkte s imperatívnymi morálkami - je spochybnenie apriórnej platnosti morálnych noriem a zdôvodnenie možnosti individua odmietnuť povinnosť takéto normy rešpektovať. Nemožnosť odvolávať sa na apriórnu normu dodáva v intenciách Sartra morálnemu rozhodovaniu špecifickú podobu - ide o voľbu seba v situácii, kde je jedinec ponechaný sám na seba, pričom sa nemôže bremena zodpovednosti zbaviť tým, že by voľbu preniesol na druhého. Naopak, práve tu je aktuálna Weberom naznačená nevyhnutnosť a nezastupiteľnosť autonómneho individuálneho zvažovania činov a ich následkov.

* * *

II. Zodpovednosť ako pripísateľnosť. Na pozadí korelácie pojmu zodpovednosti s pojmom autonómie (a z nej vyplývajúcej idey autorstva) možno pojem zodpovednosti v jeho porvotnom význame dešifrovať ako "kauzálne pripisovanie vykonaných činov" ([1], 142), označované aj ako retrospektívna zodpovednosť. Predpokladom určenia zodpovednosti z tohto hľadiska je fakt, že existuje subjekt, ktorému možno určitý čin pripísať a ktorý je schopný zaň zodpovedať, teda skladať účty. V tomto zmysle je subjekt vyzvaný na zodpovednosť preto, lebo sa uznáva ako autor (a teda príčina) činu.⁷

Zodpovednosť vo význame pripísateľnosti má tak právnu, ako aj morálnu stránku. Z tohto zorného uhla je právne zodpovedný ten, kto vykonal niečo nelegálne (alebo niečo zanedbal), t.j. kto porušil alebo nedodržel zákonnú normu. Zodpovednosť potom spočíva jednak v záväzku nahradiť inému spôsobenú škodu, a jednak v povinnosti uznať vinu a podrobiť sa trestu. Z právneho hľadiska sa zodpovednosť vo význame pripísateľnosti činov stáva realitou tým, že sa prisudzuje subjektu zvonka, zo strany príslušnej inštitúcie, ktorá núti subjekt za svoj čin zodpovedať.

Dodajme, že morálne zodpovedným sa človek, na ktorého sa vzťahuje právna zodpovednosť, stáva zrejme iba v prípade, že sa mu preukáže nemorálna intencia, teda fakt,

---

⁷Definícia pojmu zodpovednosti za pomoci termínu pripísania, resp. pripísateľnosti (imputation, imputabilité) sa objavuje v reprezentatívnych anglických a francúzskych slovníkoch filozofie a morálnej filozofie. H. Jonas v tomto kontexte objasňuje, že subjektu možno jednoznačne pripísať čin na základe toho, že tento subjekt bol jeho aktívnou príčinou ([1], 142).

že vykonal nedovolený čin (alebo zanedbal povinnosť) nie omylom či neúmyselne, ale s vedomým úmyslom prestúpiť stanovenú normu.⁸

Nastolenie otázky viny vnáša aj do roviny právnej zodpovednosti morálny aspekt - smeruje totiž k posudzovaniu *správania* zodpovedného subjektu, t.j. k akcentovaniu toho, čo v súvislosti s hľadiskom prioritnej starostlivosti o odškodnenie obetí ostáva mimo hry. A predsa autori skúmajúci tento problém na úrovni práva dospeli k paradoxnému poznaniu: existuje tendencia oddeliť zodpovednosť od viny, čím sa právo fakticky zrieka poslania participovať na regulácii správania. Fenomén oddelenia zodpovednosti od viny v právnej rovine má zrejme základ v "roztržke" medzi občianskoprávnym a trestnoprávnym zorným uhlom, ale považujeme ho za relevantný aj z filozoficko-etického hľadiska.

Fakt, že je stále ťažšie identifikovať vinníkov, presnejšie zosobniť zodpovednosť, a paralelne s tým sa stáva čoraz prirodzenejšou sociálna pomoc obetiam, sa v procese evolúcie právnej zodpovednosti - ako upozorňujú viacerí autori (F. Ewald, L. Engel, P. Ricoeur) - premietol do tendencie uznať zodpovednosť bez určenia viny. Z tohto hľadiska zistenie škody nie je nevyhnutne spojené s uznaním viny a podrobením sa sankcii, čo sa odrazilo aj v diskrepancii medzi právnym uvažovaním a morálnym úsudkom.

Klasická idea zodpovednosti (prevládajúca v súdnictve počas celého 19. storočia) podľa L. Engela spočívala v posudzovaní skutkov osoby, ktorá sa považovala za zodpovednú, pričom akcent sa kládol na fakt pripísania zodpovednosti subjektu, teda na *subjektívnu zodpovednosť*. Pre nasledujúce storočie je príznačné etablovanie zodpovednosti bez určenia viny. Podľa L. Engela sa hovorí o *objektívnej zodpovednosti*, a to preto, že pozornosť sa sústreďuje na materiálnu stránku veci, na spôsobenú škodu ako objektívny fakt ([14], 81).

Účelom odčlenenia zodpovednosti od viny v občianskom práve má byť - v zhode s logikou solidarity a humanitárneho cítenia - bezodkladne odškodniť obeť. Posudzovanie správania zodpovedných a pátranie po vinníkoch sa tu odsúva do úzadia v mene súcitu s obeťami. Na druhej strane separácia pojmov zodpovednosti a viny vyvoláva oprávnené námietky.

F. Ewald vidí problém v tom, že "systematickosť súdneho odškodnenia sa deje bez ohľadu na morálne kategórie, o ktorých sa predpokladalo, že by mali bdieť nad právnymi pravidlami" ([3], 12). E. Balibar zasa argumentuje, že v latentnej štruktúre každého pripísania je sice obsiahnutá eventualita potlačenia viny, ale nie možnosť jej vylúčenia z predstavy zodpovednosti (až na právne alebo inštitucionálne výstrelky). Tento autor chce upozorniť na to, že morálnu dimenziu nemožno z právneho chápania zodpovednosti vypudiť. Previazanosť idey zodpovednosti s ideou viny vyplýva z faktu neeliminovateľnosti hodnotového súdu pri posudzovaní činov, na základe ktorých vyvodzujeme zodpovednosť. Vyjadrené slovami E. Balibara, až na výnimky "pre nás, nech toto my je ktokoľvek, neexistujú axiologicky neutrálne činy" ([15], 291).

⁸ Vyskytujú sa však prípady, kedy zákonom nepovolený skutok sa za istých okolností stáva morálne ospravedlniteľným. A naopak, akokoľvek je nejaký čin morálne neprípustný a narušá morálny poriadok, jeho aktéra nemožno uznať za zákonne zodpovedného vtedy, ak tento čin nepodlieha zákonnému obvineniu.

Stanovisko E. Balibara namietajúce voči koncepcii oddeľujúcej zodpovednosť a vinu má svoje opodstatnenie. Oddelenie právnej zodpovednosti od skúmania viny totiž nesie so sebou problém. Prenesenie ťažiska právnej zodpovednosti na povinnosť nahraďiť spôsobenú škodu (pod egidou nastolenia spravodlivosti) umožňuje zodpovednému subjektu vyviazať sa z morálnej zodpovednosti, ba v prípade, že garantom zodpovedným za náhradu spôsobenej škody je iný subjekt (povedzme nejaký verejný alebo garančný fond), vytvára priestor aj pre únik pred právnou zodpovednosťou.

Naproti tomu nastolenie otázky viny vnáša aj do právnej roviny morálny aspekt, keďže otázku hodnotenia správania zodpovedného subjektu nebagatelizuje. V aspekte uznania viny právna sankcia zahŕňa v sebe aj morálnu zodpovednosť. V tejto rovine uznanie viny sprevádza určitý pocit (napr. hanby, výčítiek svedomia), ktorý rezultuje z uvedomenia si toho, že subjekt prestúpil istú normu, za čo musí niesť zodpovednosť. Uznanie viny a podrobenie sa trestu má - ako potvrdzuje H. Jonas - predovšetkým morálny zmysel: má slúžiť obnoveniu narušeného morálneho poriadku ([1], 143). Nahradenie pojmu viny pojmom solidarity tomuto poslaniu trestu zamedzuje.

Napriek tomu na tejto úrovni zostáva špecifikum morálnej zodpovednosti vo vlastnom slova zmysle nepostihnuteľné. Výstižne na to poukazuje H. Jonas, ktorý považuje takto chápanú zodpovednosť za "formálne zaťaženie uložené všetkému kauzálnemu konaniu medzi ľuďmi, aby bolo možné z neho vyžadovať skladanie účtov" ([1], 143). Upozorňuje tým, že tu ide len o predbežnú podmienku morálky, nie o morálku samotnú. Morálka vo vlastnom slova zmysle totiž začína podľa neho, ale i podľa iných teoretikov morálky (napr. Lévinasa) tam, kde sa kladú pozitívne účely zamerané na ľudské dobro. Túto skutočnosť možno vyjadriť aj tak, že morálny vzťah opierajúci sa o ideu spriaznenosti a vzájomnej závislosti ľudí implikuje pozitívny zámer - prijať záväzok za druhého, angažovať sa v záujme jeho dobra - namiesto negatívnej intencie (neškodiť druhému).⁹

Toto hľadisko nás privádza k skúmaniu druhého významu pojmu zodpovednosť, a tým je vzťah garancie.

* * *

III. Zodpovednosť ako vzťah garancie. Existuje aj iný význam pojmu zodpovednosť, v rámci ktorého idea pripísateľnosti (zahŕňajúca elementy náhrady škody a uznania viny) hrá len limitujúcu rolu. Ide o zodpovednosť definovanú vzťahom garancie. Z tohto pohľadu zodpovedný je ten, kto vystupuje ako garant, kto sa druhého ujal, kto za neho ručí, a to aj za okolností, za ktorých subjektu, ktorý prevzal zodpovednosť, nemožno pripísať autorstvo určitých činov. (Klasickým príkladom je zodpovednosť rodičov za svoje deti, avšak tento typ zodpovednosti dôverne poznajú aj vedúce kádre zodpovedajúce za činnosť svojich podriadených, resp. subjekty poverené ochranou majetku iných a pod. Zodpovednosť v zmysle ručenia sa teda netýka len ľudí, ale aj vecí.)

Zodpovednosť vnímaná z tohto zorného uhla má niekoľko špecifických rysov.

---

⁹Napokon, aj H. Jonas na margo zodpovednosti chápanej v zmysle negatívnej intencie potvrdzuje, že človek konfrontovaný s objektívnou nutnosťou skladať účty zo svojich činov sa koniec-koncov "musí tým menej zodpovedať, čím menej konal, a ak chýba pozitívna povinnosť, môže byť odklon od činu múdrou radou" ([1], 143). Imperatív "nekonať" možno v takom prípade vnímať ako užitočný návod na to, ako chrániť seba samého.

V prvom rade je zakotvená v intersubjektívnom vzťahu. Vzťah subjektu je orientovaný viac na druhých ako na seba samého, presnejšie, ide o taký vzťah k sebe samému, v ktorom subjekt sám seba vníma ako garanta druhého. Kým sprievodným javom zodpovednosti vo význame pripísania (skladania účtov z vykonaných činov) je tendencia rezignovať na zodpovednosť jej presúvaním na druhých, vzťahom garancie subjekt vedome akceptuje pozitívny záväzok angažovať sa v záujme druhých, prevziať za nich bremeno zodpovednosti na seba. Tento aspekt zodpovednosti možno iným spôsobom opísať aj tak, že pripísateľnosť činov tu síce presahuje hranice môjho vlastného konania, a predsa som to ja, kto je subjektom (nositeľom) zodpovednosti.

Ďalšou charakteristickou črtou je to, že zodpovednosť sa tu odvodzuje na báze vzťahu závislosti a súvisí s výkonom moci. Na jednej strane to znamená, že subjekt, ktorý je vo vzťahu závislosti podriadený, je oslobodený od zodpovednosti za svoje činy, a to do tej miery, do akej je ohraničená jeho autonómia. Teda fakt, že o subjekte rozhoduje druhý, resp. že subjekt vykonávajúci určitú činnosť druhého poslúcha, je dôvodom na limitovanie jeho zodpovednosti úmerne k určenému vzťahu závislosti. A na druhej strane povinnosti, ktoré sa k zodpovednosti priradujú, súvisia s rozsahom a druhom vykonávanej moci. Zodpovednosť je takto funkciou moci alebo - vyjadrené spolu s H. Jonasom - korelátom moci, kde povinnosť obsiahnutá v zodpovednosti funguje ako sebakontrola vedome vykonávanej moci ([1], 190-191).

Napokon treťou dôležitou dimenziou zodpovednosti skúmanej zo zorného uhla vzťahu garancie je jej spojitosť s aktom rozhodnutia. Len prostredníctvom tohto aktu sa totiž ten, kto za druhého ručí, stáva aj reálne zodpovedným. V akte rozhodnutia sa tak manifestuje špecifikum zodpovednosti v jej morálnom význame. F. Ewald totiž upozorňuje na dôležitý moment, a síce, že tejto dimenzii nemožno porozumieť prostredníctvom práva, pretože "právo uvažuje o zodpovednosti vo vzťahu k norme a k porušeniu normy" ([3], 22), zatiaľ čo skúsenosť zodpovednosti v morálnom význame začína vtedy, "keď sa máme rozhodnúť bez možnosti odvolávania sa na nejakú normu" ([3], 22).

Tento prístup k problému zodpovednosti má svoj predobraz v tradícii, ktorá sa zrodila na pôde francúzskej fenomenológie. Pojem morálnej zodpovednosti sa tu utvára na pozadí idey prevzatia záväzku za druhých a vo svojej pôvodnej podobe ho nachádzame v etickej koncepcii E. Lévinasa, resp. J.-P. Sartra. O jeho prinavrátenie do centra etického uvažovania o zodpovednosti v súčasnosti sa zaslúžil H. Jonas.

Pripomeňme ešte raz východisko, na ktorom sa zakladá tento typ etickej vízie. Zodpovednosť sa tu neobmedzuje na záležitosť interiority (v zmysle výhradnej zodpovednosti subjektu za seba a pred svojím svedomím) a nemá nič spoločné ani s tým, čo sa označuje ako "moderný zmysel pre zodpovednosť" ([3], 19), pričom pod zodpovednosťou sa rozumie ochrana privátnej sféry individua.

Vo význame, aký tomuto pojmu vtlačajú Lévinas a Sartre, je zodpovednosť artikulovaná ako zodpovednosť za druhých a pred druhými, ktorá sa v okamihu ich objavenia vynára vo forme nezrušiteľnej etickej požiadavky.

U Sartra totálna zodpovednosť človeka nielen za seba, ale za všetkých ľudí a pred všetkými ([1], 24, 33) súvisí s pôvodným založením subjektu ako absolútne slobodnej bytosti, ktorej existencia je podmienená bytím s druhými. Kým u Kanta podmienkou

morálneho konania bolo to, aby toto konanie mohlo byť akceptovateľné z perspektívy ľubovoľného človeka, sartrovský jedinec si kladie otázku, či je on tým, kto má právo konať tak, aby sa ľudstvo riadilo jeho činmi ([11], 31). Zodpovednosť tu vyviera z poznania, že subjekt svojou individuálnou voľbou zároveň zaväzuje celé ľudstvo, t.j. že aktom rozhodnutia ustanovuje istý obraz človeka, akým podľa neho má byť, resp. vytvára istú predstavu o tom, čo je *ľudská* situácia či *ľudský* stav vecí.

Zodpovednosť v Sartrovej etickej vízii je súčasne spôsob, ako morálny subjekt pristupuje k sebe ako k tomu, kto je schopný presiahnuť vlastnú individualitu, otvoriť sa druhým a prevziať záväzok za ich záujmy. Inštruktívna je v tejto súvislosti nasledujúca Sartrova myšlienka: "Chceme slobodu pre slobodu a za každej zvláštnej okolnosti. A chcúť slobodu, zisťujeme, že závisí úplne od slobody druhých a že sloboda druhých závisí od našej slobody." ([11], 83) Inak povedané, nemôžem chcieť byť slobodný(á) bez angažovania sa za slobodu druhých, nemôžem nečinne prihliadať, ak je sloboda druhého ohrozená.¹⁰

Podobná idea spriaznenosti prekvapujúco rezonuje aj v sartrovskej idei zodpovednosti za svet. Rezultuje z chápania sveta, ktorý "akoby bol našim výtvorom" ([17], 63). Prevziať zodpovednosť za svet znamená podľa Sartrovho vyjadrenia v jednom z jeho posmrtno vydaných textov to isté, čo "ujat' sa sveta, akoby sme ho vytvorili", "rozhodnúť sa preň", "postaviť sa na jeho stranu" ([17], 63).¹¹

Lévinas, vychádzajúc z predpokladu, že etika je jadrom subjektivity, že je súčasťou jej existenciálnej bázy, a nie ničím, čo by k subjektu pristupovalo zvonka, vníma zodpovednosť ako "základnú, prvotnú, zakladajúcu štruktúru subjektivity" ([18], 181). Dôvod, pre ktorý vymedzuje zodpovednosť ako zodpovednosť za druhého, spočíva v tom, že subjektivita samotná existuje práve len prostredníctvom vzťahu k druhému.¹²

V kontrapunkte k významu, aký sa obvykle zodpovednosti udeľuje prostredníctvom idey pripísateľnosti (v zmysle zodpovednosti za činy, ktorých je subjekt pôvodcom, ktoré sám vykonal), v štruktúre zodpovednosti za druhého je obsiahnutý imperatív zodpovedať aj za to, čo nie je v mojej moci, resp. čo presahuje "hranice môjho vlastného konania" ([18], 182). Zodpovednosť za druhého je zodpovednosťou "za to, čo

---

¹⁰ Treba však uviesť, že Sartre pôvodne v *Bytí a ničote* tematizoval vzťah ja-druhý ako konfliktný, čo je platforma protirečiaca jeho neskorším názorom, ako aj Lévinasovmu prístupu. Podstatu odlišnosti v chápaní vzťahu k druhému medzi oboma autormi objasnil samotný Lévinas nasledovne: "Pohľad druhého. *le regard de l'autre*, ten ma u Sartra vždy posudzuje a odsudzuje. Sartre vychádza z istej negativity, ktorá medzi mnou a druhým vždy panuje. Je to založené v tej starej ontológii bytia-pre-seba a bytia-o-sebe. Tradičná myšlienka filozofie bola, že bytie..., že súcno chce trvať vo svojom bytí - a že sa teda bráni každému narušeniu. Naproti tomu *ja* v ontológii tuším akýsi prielom ľudského." ([16], 20)

¹¹ Sartre akoby tu do istej miery korigoval pôvodný ontologický postulát dualizmu bytia-o-sebe a bytia-pre-seba, obhajovaný v jeho prvom fundamentálnom diele *Bytie a ničota* z r. 1943.

¹² Tému zodpovednosti v zmysle zodpovednosti za druhého Lévinas rozvinul vo svojej druhej najvýznamnejšej práci *Inak než byť alebo mimo bytnosti* z r. 1974 [22]. V intenciách R. Karula, autora podnetnej úvahy venovanej tejto Lévinasovej knihe, v určení zodpovednosti ako zodpovednosti za druhého ide o "vlastnosť *pre druhého*, ktorou sa vyznačuje zodpovednosť" ([19], 389), pričom táto vlastnosť zodpovednosti je tu *skrz druhého*, a to v tom zmysle, že "bolesť druhého, bolesť jeho nešťastia sa stáva mojou bolesťou" ([19], 389).

som neurobil ja, čo sa ma dokonca ani netýka; alebo čo sa ma naopak týka, s čím sa stretávam ako s tvárou" ([18], 181).

Tvár, t.j. spôsob, ako pred nás predstupuje existencia, podľa Lévinasa odhaľuje dvojaký význam. Na jednej strane je tým, čo akoby nám velilo, prikazovalo vo svojej zvrchovanosti. Na druhej strane je bezbranná vo svojej obnaženosti, čím akoby priamo vyzývala na akt násilia. Tvár vo svojom výraze - ako Lévinas vysvetlil v jednom rozhovore - je to, čo hovorí ešte skôr, ako prichádzajú slová ([16], 17). Práve preto je podľa neho stretnutie s tvárou druhého etickou záležitosťou (a to dokonca nezávisle od toho, aká osoba sa za ňou skrýva).

Zodpovednosť teda nie je niečím, pre čo sa subjekt slobodne rozhoduje, nakoľko zoči-voči stretnutiu s tvárou druhého, zoči-voči vnímaniu jeho biedy, ktorá sa dovoľáva spravodlivosti, je subjekt za druhého zodpovedný, zodpovednosť mu "pripadne" ([18], 182).

Lévinasa - v kontrapunkte k Sartrovi - privádza postulát zodpovednosti za druhého dokonca k neobvyklému formulovaniu morálky na báze idey *heteronómie*. Lévinasova žiačka C. Chalierová vysvetľuje, že v protiklade k celej tradícii morálnej filozofie "mrvnosť sa už nezakladá na rozumnej a slobodnej vôli, na autonómii môjho Ja, ale na možnosti prijať druhého tak, aby mal prednosť predom mnou" ([20], 18).

Autonómia totiž podľa Lévinasa ešte nie je garantom mravnosti. Mravnosť sa v týchto intenciách nezakladá na slobode, ale naopak na zotáznení mojich možností zoči-voči druhému. Podstatou Lévinasovej idey heteronómnej morálky je fakt, že nie ja som tým, kto si ukladá imperatívy, aby sa im následne podriadil, ale naopak, tým, kto ma vyzýva na zodpovednosť a kto stanovuje limity mojej slobody tak, že ma núti na túto výzvu odpovedať, je druhý. "Na zodpovednosti, t.j. na onom postavení či na onom zosadení zvrchovaného ja vo vlastnom vedomí - zosadení, ktoré je práve zodpovednosťou za druhého - sa v skutočnosti zakladá sama identita ľudského ja." ([18], 184) Inými slovami, moja jedinečnosť je podmienená tým, či som zodpovedný jedinec, tým, nakoľko dokážem - povedané spolu s R. Karulom - uprednostniť subjekt povahy *pre druhého* nahrádzajúci subjekt povahy *pre seba* (ktorý sa ustanovuje prostredníctvom starosti *o seba, o svoje pretrvávanie, o svoj pôžitok*) ([19], 389).

Na druhej strane heteronómna morálka zodpovednosti nie je recipročným vzťahom. Lévinas ponecháva záväzok zodpovednosti druhého voči mne na rozhodnutí toho druhého. Tento motív zrejme pramení z jeho chápania intersubjektívneho vzťahu ako vzťahu asymetrického, v základe ktorého leží "nevyhnutná *orientácia* bytosti, ktorá 'vychádza zo seba' k 'Druhému'" ([21], 191).¹³

Podľa C. Chalierovej u Lévinasa treba rozlíšiť dva typy zodpovednosti: zodpovednosť za dôsledky, ktorá vychádza zo slobodnej voľby individua a je touto voľbou v čase a priestore ohraničená, a *nekonečnú* zodpovednosť, ktorá sa nezakladá na slobode, ale pramení z faktu, že subjekt je vyvolený, aby bol zodpovedný ([20], 19-20). Zmysel vyvolenia spočíva v tom, že imperatív zodpovednosti sa vzťahuje na všetko a zahŕňa všetkých. V tomto druhom prípade je zodpovednosť udalosťou, ktorá podľa Lévinasa nemôže mať počiatok v mojom záväzku, v mojom rozhodnutí, ale ktorá tieto

¹³ Ideu asymetrie medziosobného Lévinas zdôvodňuje vo svojej fundamentálnej práci z r. 1961 *Totalita a nekonečno* [21].

rozhodnutia predchádza ([22], 12). V tomto bode, totiž vo téze, že v idei vyvolenia zodpovednosť predchádza moje rozhodnutia, treba vidieť ďalšiu podstatnú diferenciu medzi Lévinasovou koncepciou zodpovednosti a stanoviskom J. P. Sartra.

Túto i ďalšie nie nepodstatné odlišnosti v etických názoroch oboch francúzskych fenomenológov (reprezentantov dvoch súbežných variantov "modernej filozofie existencie" - podľa vyjadrenia J. Lacroixa) prekrýva spoločný motív: vízia zodpovednosti stelesnená v postuláte, že človek nesie na svojich plecích ťarchu celého sveta. Podľa Sartra preto, že je slobodný, podľa Lévinasa preto, že je vyvolený.

Prirodzene, koncepcii zodpovednosti založenej na predstave nelimitovanosti vzťahu garancie možno vytknúť, že vo svojej neurčitosti problematizuje otázku pripísateľnosti, teda že spochybňuje možnosť legitímneho určenia tak subjektu zodpovednosti, ako aj jej predmetu a dosahu. Zrejme to je dôvod, prečo obhajcovia slobody - ako upozorňuje C. Chalierová - kritizujú filozofickú koncepciu, ktorá kladie na ľudské bedrá celú ťarchu sveta, za "prehnanosť", zdôrazňujúc, že "stačí, že zodpovedám za isté konkrétne zlo, ktorého som sa dopustil, za utrpenie vyvolané mojimi slovami a činmi" ([20], 20). Téza o nereciprocite výzvy na zodpovednosť zasa podnecuje k úvahám o možnom etickom terore a o neodôvodnenosti idey, na základe ktorej "ja" ako zodpovedný subjekt mám prijať pozíciu rukojevníka druhého.

Protiváhu k týmto výhradám predstavuje obhajoba úsilia o ontologické založenie zodpovednosti, o jej odvodenie zo samotnej štruktúry ľudskej existencie, spojenej putoom vzájomnej závislosti ľudí. Chápanie zodpovednosti vo význame prevzatia záväzku za druhých implikuje tiež eticky významný imperatív individuálneho zvažovania a posudzovania činov ako podstatného komponentu morálnej zodpovednosti. F. Ewald v tomto kontexte poukazuje na analógiu medzi Sartrovým pojmom zodpovednosť a aristotelovským termínom rozumnosť (*frónésis*), kde rozumnosť je cnosťou vlastnou človeku, ktorý svojimi činmi dáva zmysel nedokonalemu (nehotovému) a dvojznačnému svetu. F. Ewald prichádza dokonca k pozoruhodnému záveru: "Aktuálny ekvivalent gréckeho termínu *frónésis* bezpochyby nie je ani tak rozumnosť ako zodpovednosť." ([3], 23)¹⁴

* * *

Na pozadí dištinkcie medzi dvoma významami pojmu zodpovednosť možno pre aktuálne úvahy vyvodit' prinajmenšom jeden dôležitý záver. Problém morálnej zodpovednosti sa nedá ohraničiť termínom pripísateľnosti, kde prestúpenie normy vyžaduje od subjektu uznanie viny a podrobenie sa sankcii. Fenomén morálnej zodpovednosti zasahuje nielen oblasť práva, ale rozprestiera sa najmä v priestore, ktorý z hľadiska zákona predstavuje sféru legálneho, dovoleného konania (v duchu zásady: čo nie je zákonom zakázané, je dovolené). Nadobúda teda na relevancii práve tam, kde pravidlá hry nie sú a priori určené a kde samotnú zodpovednosť nemožno redukovať výlučne na skladanie

¹⁴Toto hľadisko čiastočne konverguje so stanoviskom T. Machalovej, ktorá, vychádzajúc z lévinasovskej inšpirácie, obhajuje tézu, že zodpovednosť nie je len kvalitou rozhodovania a konania človeka, ale na pozadí subjekt-intersubjektívneho charakteru morálky predstavuje "základnú cnosť človeka..., 'uzol' jeho subjektivity" ([2], 97). Prirodzene, určenie zodpovednosti prostredníctvom pojmu cnosti by si vyžadovalo obsiahlejšiu diskusiu, ktorá by ukázala, v čom pojem zodpovednosti vykazuje znaky cnosti a v čom rámec etiky cnosti presahuje.

účtov z ich dodržiavania. Pravda, ani definovanie morálnej zodpovednosti ako vzťahu garancie (v ktorom je trvalo prítomná existencia druhých, ako aj starosť o prostredie, ktoré nás obklopuje) nás nezbaňuje zodpovedania konkrétnych otázok, kto, za čo a pred kým je legitímne zodpovedný.

LITERATÚRA

- [1] JONAS, H.: Princip odpovědnosti. Praha 1997.
- [2] MACHALOVÁ, T.: Kritická analýza morálky ako subjekt-intersubjektívneho vzťahu. (Miesto etiky sociálnych dôsledkov v teórii morálky konca 20. storočia.). In: GLUCHMAN, V. (ed.): Reflexie o humánnosti a etike. Prešov 1999.
- [3] EWALD, F.: L'expérience de la responsabilité. In: De quoi sommes-nous responsables? (Textes réunis et présentés par Thomas Ferenczi.) Paris 1997.
- [4] ROUSSEAU, J. J.: Rozpravy. Praha 1989.
- [5] KANT, I.: Základy metafyziky mravů. Praha 1974.
- [6] HÁLA, V.: Impulzy Kantovy etiky. (Kant-Bolzano-Brentano). Praha 1994.
- [7] WEBER, M.: Politika ako povolanie. Bratislava 1990.
- [8] KICZKO, L.: Na úvod. In: WEBER, M.: Politika ako povolanie. Bratislava 1990.
- [9] NOVOSÁD, F.: Osud a voľba. Max Weber ako diagnostik modernej kultúry. Bratislava 1997.
- [10] SEDOVÁ, T.: K rôznym úrovňam funkcionalizmu. In: FILOZOFIA 1999 č. 3.
- [11] SARTRE, J.-P.: L'existentialisme est un humanisme. Paris 1970.
- [12] SARTRE, J.-P.: L'être et le néant. Paris 1977.
- [13] BURAJ, I.: J. P. Sartre: hľadanie zmyslu uprostred bytia. In: FILOZOFIA 1995, č. 10.
- [14] ENGEL, L.: Réguler les comportements. In: De quoi sommes-nous responsables? (Textes réunis et présentés par Thomas Ferenczi.) Paris 1997.
- [15] BALIBAR, E.: Irresponsabilité de la politique, responsabilité du citoyen? In: De quoi sommes-nous responsables? (Textes réunis et présentés par Thomas Ferenczi.) Paris 1997.
- [16] LÉVINAS, E.: Být pro druhého. (Dva rozhovory). Praha 1997.
- [17] SARTRE, J.-P.: Vérité et existence. Paris 1989.
- [18] LÉVINAS, E.: Etika a nekonečno. Praha 1994.
- [19] KARUL, R.: Subjektivita ako afektivita a trpnosť. In: FILOZOFIA 1996, č. 6.
- [20] CHALIEROVÁ, C.: O filozofii Emmanuela Lévinase. S úvodní studií Jeana Lacroix. Praha 1993.
- [21] LÉVINAS, E.: Totalita a nekonečno. Praha 1997.
- [22] LÉVINAS, E.: Autrement qu'être ou au-delà de l'essence. La Haye 1974.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/6118/99.

PhDr. Dagmar Smreková, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR